

Emma Sköldbberg

***Bevingat* – en nyskriven berättande ordbok**

Bevingat från *Adam & Eva* till *Oväntat besök* av Birgitta Hellsing, Magdalena Hellquist och Anders Hallengren. Stockholm: Albert Bonniers förlag. 413 sidor.

Hösten 2000 kom boken *Bevingat* från *Adam & Eva* till *Oväntat besök* ut på marknaden. Verket är en "berättande ordbok" som innehåller cirka 2500 kända svenska (och utländska) uttryck. Författare är Birgitta Hellsing – som är huvudförfattare –, Magdalena Hellquist och Anders Hallengren (hädanefter HHH). För att läsaren ska få en uppfattning om hur bokens innehåll ser ut väljer jag den artikel som behandlar uttrycket *Kilroy was here*:

Kilroy *Kilroy was here* ett av världens mest berömda graffiti, använt av amerikanska soldater under andra världskriget för att visa att de befunnit sig på en viss plats. Denne James J. Kilroy skall enligt en inte helt säker uppgift ha arbetat som kontrollant vid ett skeppsvarv i Massachusetts, USA, och med krita ritat sin signatur *Kilroy was here* på fartygsmateriel m.m. som han besiktigt. Orden skall ha spridits vidare av de arbetare på varvet som senare tog värvning i armén. (s. 179)

Det finns oerhört mycket att säga om detta verk, särskilt om man går in på detaljnivå. Men med tanke på utrymmet kommer jag främst att presentera bokens innehåll och föra en mer övergripande diskussion kring bl.a. författarnas val av titel, föregångare på området, de urvalsprinciper som författarna har följt, artiklarnas form och innehåll samt anpassning efter avsedd målgrupp. Däremot kommer jag inte att gå in på särskilt många enskilda exempel.

I Pelle Holms fotspår

Såväl bokens titel som dess innehåll leder tanken till Pelle Holm och hans *Bevingade ord och andra talesätt*. Holm utgav mellan 1939 och 1972 inte mindre än 14 upplagor av sitt välkända verk (med delvis skiftande titel). Den hittills senaste upplagan, den 15:e, utgavs 1989 efter Holms död och denna utgåva är bearbetad av Sven Ekbo. HHH

kommenterar även denna klassiker i förordet (s. 5) och sänder en tacksam tanke till Holm som utan tvekan har banat väg för boken. Det vore både konstigt och svårt att granska *Bevingat* utan att jämföra med Holm (1972, 1989), så det kommer jag fortlöpande att göra. Andra svenska föregångare är bl.a. Gösta Bergmans *Ord med historia* (1977), Valdemar Langlets (1925–1928) *Bevingade ord och slagord* (del 1–2) samt Herbert Friedländers *Varför säger man så?* (1966). Dessa böcker – åtminstone de två senare – är dock inte alls särskilt kända bland allmänheten.

Verkets titel

Min inledande kommentar gäller bokens titel. Huvudtiteln – *Bevingat* – liknar i hög utsträckning Holms verk, som i folkmun går under namnet *Bevingade ord* och frågan är om det är till HHH:s fördel. Holms verk är mycket etablerat och omtyckt och det finns en risk att presumtiva läsare förhastat drar slutsatsen att *Bevingat* mer eller mindre är en modern kopia av det äldre verket. Risken är särskilt stor med tanke på att den senaste versionen av Holm börjar bli till åren och det vore dags för en ny upplaga. Samtidigt skall det medges att HHH:s huvudtitel är kort och koncis och lätt att komma ihåg.

Jag har även vissa funderingar kring undertiteln, *från Adam & Eva till Öväntat besök*. Min första tanke var att det rörde sig om första respektive sista uttryck i boken, men så är det inte. (*Adam & Eva* återfinns visserligen under bokstaven *a*, men *Öväntat besök* står under bokstaven *b*). Valet av undertitel torde däremot ha att göra med att Adam & Eva för tankarna till tidernas begynnelse och att Öväntat besök-kampanjen 1999 utsågs till 1900-talets bästa svenska reklamkampanj (se s. 33). Författarna torde således ha strävat efter att belysa den såväl tidsmässiga som genremässiga bredd som kännetecknar de ord och uttryck som är med i boken (se mer om detta nedan).

Avsedd målgrupp

En viktig fråga är givetvis vem som kan tänkas vara intresserad av en sådan här bok. Bokens avsedda målgrupp kommenteras delvis, men inte särskilt explicit, i förordet. HHH skriver att *Bevingat* introduceras med inriktning på "en läsekrets för vilken den klassiska bildningstraditionen inte har samma självklara utrymme som tidigare" (s. 5). De konstaterar

även att många svenskar i dag har ett annat kulturellt ursprung och modersmål än det svenska och mer än andra kan dessa personer förbryllas över vissa svenska uttryck och hur de används. Med tanke på att den tänkta målgruppen är relevant vid bedömningen av bokens form och innehåll återkommer jag till denna aspekt.

Fyra typer av uttryck

I förordet anges att *Bevingat* i huvudsak innehåller fyra typer av uttryck.¹ För det första innehåller boken bevingade ord. Med detta begrepp avser författarna kända ord och uttryck från en bestämd person eller skrift. Som exempel nämns bl.a. Jesu ord om att *många äro kallade, få äro utvalda* (jfr dock Sköldberg 1999). För det andra innehåller boken ord med historia, dvs. ord eller uttryck som återspeglar ett historiskt eller kulturellt sammanhang. Ett exempel är *gällivarehång* som har sin bakgrund i norrländsk skogshuggarklädsel. För det tredje finns det bildliga uttryck (uttryck vilkas betydelse inte framgår av innebörden i de ord som ingår i dem). Dessa avspeglar ofta historiska sammanhang som vi idag kan sakna kunskap om. Se t.ex. uttrycket *leva på stor fot* som handlar om medeltida bestämmelser för s.k. snabelskor. Och slutligen, för det fjärde, innehåller verket även ordspråk och talesätt. Ordspråken uttrycker kortfattat en praktisk och moralisk levnadsregel. Som exempel anges att *det är bättre att stämma i bäcken än i ån*. Till talesätten räknas bland annat folkliga väderspådomar såsom *Anders braskar och julen slaskar*.

Ut med latinet och in med Beatles

De ord och uttryck som upptas i boken är som sagt hämtade från en mängd olika kontexter och bredden är påfallande och spännande. I *Bevingat* finns t.ex. en stor andel bibeluttryck (HHH konstaterar att bibelcitaten utgör drygt tio procent av materialet (s. 7)). Många uttryck kommer även från det gamla bondesamhället. Men i boken finns även många reklamuttryck, uttryck från politiken, uttryck från tv och filmens värld etc. Iögonenfallande är också den stora andel uttryck som härrör från musik. (Detta blir extra tydligt när man granskar de

¹ Många av de ord och uttryck som nämns i boken faller också under mer än en av kategorierna. Men eftersom det inte finns någon strävan efter att klassificera uttrycken utgör inte detta något problem.

copyrightnotiser som finns längst bak i boken). Även Holm (1972) har citat ur bland annat psalmer och sånglekar, men många av de melodier som nämns i *Bevingat* är av ett betydligt modernare slag. En viktig skillnad är också att HHH ofta ger mer kontext till de strofer som kommit att bli kända och också ofta anger hur musikstyckena har kommit till. Se t.ex. detta exempel (s. 267):

peace (eng.) *Give peace a chance* en av fredsrörelsens viktigaste kampsånger, skriven 1969 på ett hotellrum i Montreal av Beatlesmedlemmen John Lennon, som absolut vill spela in den på en gång. Därför tillkallades en kör bestående av bl.a. Timothy Leary (se: *Turn on, tune in, drop out), poeten Allen Ginsberg, sångerskan Petula Clark och hotellets personal. Sången gjorde succé. Den sjöngs av 250 000 människor ledda av sångaren Pete Seeger vid den stora fredsmarschen till Washington Monument samma år.

Som framgått av de hittills givna exemplen (d.v.s. *Kilroy was here* och *Give peace a chance*) härrör också ett flertal av uttrycken som nämns i boken från engelskan. Det finns även exempel från andra språk, bland annat tyska (se t.ex. *Ein Führer, ein Volk, ein Staat* på s. 103). Efter en översiktlig granskning kan jag dock konstatera att antalet latinska uttryck är påfallande lägre än i såväl Holm (1972) som i Holm (1989). (I Holm 1989 nämns bl.a. uttryck som *saepe stilum vertas* (s. 241, 323) och *rex regnat sed non gubernat* (s. 230, 232). Dessa upptas däremot inte i *Bevingat*). HHH har även tagit med färre litterära uttryck från författare som Tegnér, Runeberg, Snoilsky och Karlfeldt.

Levande uttryck – men för vem?

De fyra kategorier av uttryck som nämns ovan är synnerligen vida och som synes kan exempelvis bevingade ord hämtas från en rad olika sammanhang. Det finns således en oändlig mängd ord och uttryck som skulle kunna inkluderas i boken och det leder givetvis till avgränsningsproblem. Författarna har dock gjort ett mycket gott arbete och lyckats täcka in en rad områden. HHH konstaterar också att urvalet kännetecknas av subjektivitet och tillfälligheter – alla läsare kommer att sakna något. De har dock strävat efter att ta med uttryck som "används och som visar sin livskraft på olika sätt" (s. 6) och samlat in uttryck från autentiska kontexter (bl.a. från tidningstext, reklam, radio och tv). Till skillnad från exempelvis ordboksförfattare har de också kunnat plocka bort de uttryck som de inte har haft något att säga om. *Bevingat*

betraktas snarast som "ett projekt utan botten, utan slut" och nytt material strömmar ständigt till (s.8).

Trots dessa brasklappar återkommer jag ändå till det faktum att författarna i så liten utsträckning resonerar kring en tänkt målgrupp. Givetvis har de flesta svenskar en gemensam uttrycksgrund att utgå ifrån men trots allt torde en 15-åring, en 30-åring, en 60-åring och en 90-åring (med eller utan svenska som modersmål) åtminstone delvis ha en varierande syn på vilka uttryck som är levande. Själv tillhör jag kategorin 30-åring med svenska som modersmål och kan främst bedöma boken utifrån min egen ålder, skolbakgrund, de tv-program jag sett etc. Detta bidrar bland annat till att jag upplever det som positivt att det finns färre latinska och litterära uttryck i *Bevingat* än i t.ex. Holm (1972). Många av Holms bevingade ord är både skönklingande och tankvärda men trots allt fullständigt okända för mig och igenkänning är ändå en viktig faktor i dessa sammanhang. Jämför dock med Sjögren (2000:36) som tillhör kategorin 55+. Han saknar en hel del bevingade ord från bl.a *Fänrik Ståls sägner* och *Svenska bilder*.

Artiklarnas utformning och språk

Det finns en hel del att säga om artiklarnas form och språk. Jag inleder med en kommentar om utformningen. Bokens layout är mycket överskådlig och tydlig – det är exempelvis gott om luft mellan artiklarna och det bidrar till att texten är lättläst. I en bruksanvisning i bokens inledning kan man även läsa sig till hur författarna resonerat beträffande vilket ord uttrycken nämns under. Som regel är det också relativt lätt att finna uttrycken även om man ibland får titta på flera ord för att finna det man söker. Författarna ska även ha en eloge för att det finns gott om tydliga korshänvisningar.

Generellt sett är boken mycket lättläst och man kan bekvämt luta sig tillbaka i stolen och ta del av dess spännande innehåll. Författarna har i huvudsak översatt uttryck och texter från andra språk (eller infogat andras översättningar) vilket också bidrar till att detta är en lättillgänglig bok. Äldre svenska texter är också ofta normaliserade. Ett exempel är artikeln som handlar om *det är hugget som stucket* (s. 148–149) där det finns en hänvisning till ett domkapitelsprotokoll från 1694: "Om man skulle förklara mer än ett budord på samma gång, så bleve förklaringen varken huggen eller stucken". Samma hänvisning ser i *SAOB* ut på följande sätt: "Om man skulle förklara mehr än itt bod på en gång, så blefve förklarungen hwarcken huggen el. stucken." (H 1323).

Normaliseringar av det här slaget kan vara bra med tanke på exempelvis läsare som är ovana att läsa äldre texter och för personer som inte har svenska som modersmål. Jag önskar dock att moderniseringarna hade kommenterats någonstans i förordet eftersom att många personer faktiskt inte är medvetna om de skillnader som föreligger mellan exempelvis en äldre nysvensk och en samtida svensk text.

Det ska dock medges att språket ibland är onödigt tillkrånglat; det finns exempelvis en del oklara syftningar (se t.ex. inledningen under ordet *peace* ovan). Givetvis är detta en konsekvens av ett försök att skriva så komprimerat som möjligt, men ibland leder förfarandet till att i alla fall jag måste läsa om artiklar för att verkligen kunna ta till mig deras innehåll. I samband med detta kan jag även konstatera att exempelvis formen *drugs, sex and rock'n'roll* (s. 95) skär i öronen på mig (jfr *sex, and drugs and rock'n'roll*) och att det under uttrycket *Vad har du i fickan, Jan?* (s. 88) saknas det en versrad i refrängen (d.v.s. den fjärde: "*Är det en rullad affisch?*"). Det förekommer således en del misstag i boken men vad jag kan bedöma är de förhållandevis få.

Artiklarnas innehåll

Så till artiklarnas innehåll som i regel är såväl intressant som roligt att ta del av. Författarna konstaterar (s. 11) att grundläggande information om uttryckens tillkomst historia har hämtats ur ett flertal svenska verk, t.ex. Holm (1939), Langlet (1925, 28), *Svenska Akademiens ordbok över svenska språket* (1893–) samt några engelska, tyska och norska verk. Under vissa uppslagsord överensstämmer informationen i *Bevingat* i stor utsträckning med angivelser i t.ex. *SAOB* och Holm. Men ibland är skillnaderna påtagliga. Se till exempel hur uttrycket *bära hundhuvudet* behandlas i Holm (1972) och i *Bevingat* (2000):

hundhuvud. *Bära hundhuvudet* (få bära skulden eller skammen, vara syndabocken för ngt); medeltida lågtyska *dat hundshövet dragen*; egentl.: vara försedd med hundhuvud, betraktas (och behandlas) som en hund; med syftning på hunden som en föraktad (och "hunsad") varelse (jfr äldre tyska "der dickköpfige Hund sein" i liknande betydelse). I gammalt tyskt rättsväsen förekom ett skamstraff som bestod i tvånget att gå och bära en hund en viss sträcka (GRIMM, *Rechtsaltertümer* 715). – Jfr: Är jag då ett hundhuvud .. och du räknar mig .. en ogärning till för en kvinnas skull? Bibeln, 2 Samuel 3,8. (Holm 1972:129)

hundhuvud *bära hundhuvudet* bära skulden eller skammen, vara "*syndabocken". Uttrycket, som möjligen är lånat från tyskan, betyder

sannolikt att man betraktas som försedd med hundhuvud, dvs. man är inte bättre än en föraktad hund: "[Det finns folk] som räkna mig för ett avskrap, ett hundhuvud" uttryckte Olof von Dalin sig i sin tidskrift *Then Swänska Argus* 1734. Och Gustav Vasa mullrade 1543 till rådets män: "Vore gott att I gode män ... själva hulpe [hjälp] till att handla med bönderna och utlägga alla saker till det bästa, och icke alltid hänga hundehuvudet in på oss" (Riksregistraturet, 1543). Hos de forna nordborna var hunden ett värderat djur, men under påverkan från andra tänkesätt i medelhavsländerna har i alla nordiska språk från och med 1200-talet utvecklats en rik flora av förolämpningar och skällsord grundade på orden hund och hynda, liksom på fähund (vallhund), t.ex. "hundgöra" och "hundår". (Helsing et al. 2000:150)

Generellt sett kan man säga att Holm (1972) är mer exakt vad gäller exempelvis ursprung, former i andra språk och första belägg. HHH har istället bl.a. en allmän kommentar i förordet (s. 6) om att vissa ursprungsuppgifter är osäkra, men de går inte in särskilt mycket på detta i de enskilda fallen. Ibland används dock formuleringar som "tros härröra ifrån", etc.. Det faktum att det finns mindre antal hänvisningar, färre förkortningar etc. bidrar till att HHH:s framställning upplevs som betydligt enklare och i hög utsträckning mer läsarvänlig. Samtidigt är det ibland tråkigt att denna precision saknas när HHH bidrar med egna resultat från efterforskningar, utan att ange några källor. Författarna har nämligen på ett antal ställen verkligen lyckats spåra (troliga) ursprung till uttryck och denna information finns inte med i tidigare verk. Några bra exempel är ursprung till välkända svenska idiom som till exempel *kasta in handduken* (s. 137) och *läsa ngt mellan raderna* (s. 226).

Det finns även tydliga exempel på att HHH problematiserar de ursprungsangivelser som finns i andra liknande verk och den typen av ifrågasättande och diskussioner uppskattar jag verkligen. Ett bra exempel rör uttrycket *mota Olle i grind* som används i bemärkelsen 'förhindra någons planer' (s. 258). I *SAOB* (O 619), Holm (1972:232), Friedländer (1966:79–80) är förklaringen att "Olle" ursprungligen åsyftade en tjur med detta namn. Man skulle alltså hålla tjuren inom inhägnaden. HHH (s. 258) påpekar dock att denna traditionella förklaring inte är självklar. Uttrycket är tidigast känt från 1848, men vanliga mansnamn som Olle och Pelle började inte mer allmänt att ges till tjurar och oxar förrän under senare hälften av 1800-talet. Författarna konstaterar också att "Olle" dessutom inte är ett av de vanligare tjurnamnen. De påpekar även att uttrycket inte återfinns i folklig tradition men att det kanske har litterärt ursprung.

I boken framkommer det också tydligt att författarna har ett genuint intresse för ämnet och att de verkligen gått in för att lösa eller förklara

ursprunget till respektive ord och uttryck. Samtidigt förefaller de ibland ha blivit så entusiastiska över respektive uppslagsord att de har haft svårt att sälla bland informationen som återges i boken (jfr *Kill your darlings* på s. 178!). Ett exempel på detta är de upplysningar som ges i samband med uttrycket *Inte sedan Eldkvarn brann* (s. 77). Först anges att uttrycket används med innebörden "inte på väldigt länge" och att bakgrunden är den stora brand som i slutet av oktober 1878 ödelade Sveriges första ångkvarn (som byggdes ca 1806). HHH konstaterar därpå att denna låg i Stockholm, på den plats där stadshuset ligger idag. Orsaken till eldsvådan var troligen att en gaslampa föll ner och antände mjöldammet. Därefter konstaterar författarna att tidningarna var fyllda av reportage om den stora händelsen och citerar följande ur Dagens Nyheter (1 november 1878):

Ett utomordentligt storartat, fastän hemskt skådespel, erbjöds huvudstaden i går eftermiddag, vid och efter mörkrets inbrott, då den å Kungsholmen belägna Eldkvarnen med sina väldiga upplag av säd och mjöl härjades av en brand, vartill man dess bättre hos oss ej ofta får se ett motstycke. [...] I anseende till brandens häftiga utbrott och eldens raska kringgripande upplystes hela huvudstaden och dess närmaste omgivningar som genom ett trollslag. På Djurgården tycktes det som ett ofantligt elektriskt ljus skulle kastat ett mäktigt strålknippe åt detta håll, och vattnet mellan Djurgården och Skeppsholmen var redan då eldfärgat. [...] Ofantliga människoskaror voro på benen. Norrbro, Vasabron och gångbanan voro till trängsel fyllda av åskådare, bland vilka de mest varierande rykten gingo om brandens uppkomst och de otroligaste historier uppdukades.

Sådan här ibland mycket detaljerad information kan visserligen vara intressant och några läsare gläds förmodligen åt detta. Samtidigt har exempelvis citatet ovan inte särskilt mycket med uttryckets moderna betydelse att göra. I detta fall kan dock läsaren – om han eller hon är tillfreds med svaret – sluta läsa före citatet, men så är det inte alltid. Det händer också att jag i slutet av en artikel knappt minns hur den började och vad som var det egentliga bevingade ordet och dess innebörd.

Sammanfattande kommentar

Det är inte lätt att sammanfatta en bok som *Bevingat* på ett fåtal sidor. Bokens innehåll är omfattande – den innehåller väldigt mycket! – och i ett sådant här sammanhang finns det bara utrymme för några få nedslag. Jag har istället strävat efter att ge läsarna en möjlighet att se hur några artiklar i *Bevingat* är upplagda. Jag har även jämfört boken med en

viktig föregångare, nämligen Holms *Bevingade ord och andra talesätt* (1972, 1989). Jag hoppas också ha visat på att HHH:s bok visserligen har likheter med Holms klassiker men att den knappast är en kopia av den senare. *Bevingat* innehåller för det första en rad moderna uttryck som tillkommit efter Holms död. Författarna har för det andra i vissa fall lyckats ta reda på möjliga ursprung till en rad uttryck (som antingen är relativt moderna eller som inte behandlats i t.ex. *SAOB* och Holm 1972, 1989) och presenterar resultaten av detta arbete på ett intresseväckande sätt. *Bevingat* har helt enkelt en folklig ton som gör att den kan nå en annan publik än vad Holm gör eftersom såväl dess form som dess innehåll gör den mer lättläst. Samtidigt har Holm (1972, 1989) utan tvekan sina förtjänster – där kan man exempelvis finna många litterära uttryck. Där finns även exaktare hänvisningar som kan vara intressanta att ta del av. Allt detta gör att *Bevingat* och Holm (1972, 1989) inte konkurrerar utan snarare kompletterar varandra på ett mycket bra sätt.

Litteratur

- Bergman, G. 1977. *Ord med historia*. 5 avsevärt utök. uppl. Stockholm: Prisma.
- Friedländer, H. 1966. *Varför säger man så?* Stockholm: Liber.
- Holm, P. 1972 *Bevingade ord och andra talesätt*. 14 omarb. uppl. Stockholm: Bonniers.
- Holm, P. 1989. *Pelle Holms Bevingade ord. Den klassiska citatboken reviderad av Sven Ekbo*. 15 omarb. uppl. Stockholm: Bonniers.
- Langlet, V. 1925. *Bevingade ord och slagord. Del 1. Citat från främmande språk*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Langlet, V. 1928. *Bevingade ord och slagord. Del 2. Svenska citat*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Ordbok öfver svenska språket, utgifven av Svenska Akademien 1893–*. Lund: C.W.K Gleerups Förlag.
- Sjögren, P. 2000. Ord med nya och gamla vingar. I: *Språkvård. Tidskrift utgiven av Svenska språknämnden*, 2000:4. S. 32–35
- Sköldberg, E. 1999. *Det är mycket nu – om bevingade ord igår och idag*. I: Berg, S. et al (red.), *Från dataskärm och forskarpärm. Festskrift till Birgitta Ernby*. (Meddelanden från Institutionen för svenska språket 25). Göteborg. S. 217-224.